

از علم و دین تا رویکرد دینی به علوم

حمیدرضا آیت‌اللهی

www.ketab.ir

پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
(بمغفات)

از علم و دین تا رویکرد دینی به علوم

حمیدرضا آیت‌اللهی (عضو هیئت‌علمی دانشگاه علامه طباطبائی)

ناشر: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی

دبیر مجموعه تأملات صاحب‌نظران ایرانی در باب علوم انسانی اسلامی: سیدمحمدتقی موحد ابطحی

طراح جلد: محمدباقر جاوید

صفحه آرا: علی قربی

چاپ اول: تابستان ۱۴۰۲

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۱۶۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۲۶-۱۵۸-۰۰

(الف)

تلفن: ۲۲۵۷۰۷۷۷

وبسایت: www.iscs.ac.ir

پست الکترونیکی: publication@iscs.ac.ir

کلیده آثار منتشره این پژوهشگاه در جهت ایجاد فضای آزاد علمی و نظر شخصی نویسندگان محترم آن است و لزوماً مورد تأیید پژوهشگاه نیست.

سرشناسه: آیت‌اللهی، حمیدرضا، ۱۳۳۸ -

عنوان و نام پدیدآور: از علم و دین تا رویکرد دینی به علوم / حمیدرضا آیت‌اللهی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی، انتشارات، ۱۴۰۲.

مشخصات ظاهری: ۳۳۰ ص.؛ جدول.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۲۶-۱۵۸-۰۰

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه، ص. ۳۱۹-۳۲۵.

نمایه: نمایه.

موضوع: علوم انسانی (اسلام) -- مقاله‌ها و خطابه‌ها؛ Humanities (Islam) -- Addresses, essays, lectures

موضوع: علوم انسانی (اسلام) -- فلسفه؛ Humanities (Islam) -- Philosophy

موضوع: علم و دین -- ایران -- مقاله‌ها و خطابه‌ها؛ Religion and science -- Iran -- *Addresses, essays, lectures

موضوع: علم و دین -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۴؛ Religion and science -- Iran -- History -- 20th century

موضوع: علوم انسانی -- ایران -- مقاله‌ها و خطابه‌ها؛ Humanities -- Iran -- Addresses, essays, lectures

شناسه افزودن: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی. انتشارات

رده‌بندی کنگره: BP ۳۳۲

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۵

شماره کتابشناسی ملی: ۹۲۹۲۰۲۲

اطلاعات رکورد کتاب‌شناسی: فیا

فهرست

- ۷..... دیباچه پژوهشگاه
۹..... مقدمه

بخش اول: مناسبات علم و دین

- ۲۱..... گفتار اول: رابطه علم و دین: تحلیل تاریخی و تبیین منطقی
۶۱..... گفتار دوم: رویارویی علم و دین در جامعه ایران
۶۹..... گفتار سوم: چیستی علم و نسبت آن با دین: در مناظره با دکتر علی پایا
۸۱..... گفتار چهارم: تأثیر بستر دینی در پیشرفت علم

بخش دوم: علم دینی یا رویکرد دینی به علوم؟

- ۹۵..... گفتار پنجم: تأملی در ابعاد مختلف تحول در علوم انسانی
۱۳۱..... گفتار ششم: بومی بودن علوم انسانی در غرب
۱۴۱..... گفتار هفتم: علم دینی از نگاهی دیگر
۱۵۷..... گفتار هشتم: رویکردی اسلامی به علوم انسانی
۱۶۹..... گفتار نهم: الزامات یک نظریه علم دینی مؤثر و موفق و راهکاری برای تحقق آن
گفتار دهم: چرا به نوع خاصی از علم دینی باور داریم؟ بررسی نقدهای دکتر علی پایا به دیدگاه دکتر آیت‌اللهی درباره علم دینی
۱۹۵..... گفتار یازدهم: علم یا ایدئولوژی؟ در مناظره حمیدرضا آیت‌اللهی و صادق زیباکلام
۲۱۹.....

بخش سوم: نمونه‌های عملی از کاربرد اسلامی به علوم

- ۲۲۷..... گفتار دوازدهم: شاخصه‌هایی برای نگرش اسلامی در طب
۲۳۱..... گفتار سیزدهم: طب به اصطلاح دینی چقدر معنا دار است؟

گفتار چهاردهم: مدلی برای ساختار اصلی اخلاق پزشکی اسلامی ۲۴۷

گفتار پانزدهم: راهکارهای عملی برای ارتقای اخلاقی دانشجویان پزشکی ۲۶۳

بخش چهارم: سیاست گذاری در حوزه علم دینی

گفتار شانزدهم: بی توجهی به ترویج علم، مانعی در پیشرفت مطلوب علوم انسانی یا

نگرش اسلامی ۲۹۹

منابع ۳۱۹

نمایه ۳۲۷

دیباچه پژوهشگاه

آشنایی جهان اسلام و از جمله ایرانیان با علوم طبیعی و انسانی جدید و همچنین تحولات پدید آمده در نهادهای علمی، اجتماعی و سیاسی غرب با تأخیر بسیاری همراه بود و مواجهه‌های گوناگونی را نیز با خود به همراه داشت. برخی از پذیرش یا طرد مطلق دستاوردهای تمدنی غرب سخن گفتند و برخی انواع مختلف تعامل با آن دستاوردها را توصیه کردند. از نیم قرن پیش تاکنون اندیشمندان مسلمان در کشورهای مختلف، از جمله ایران تلاش کرده‌اند تا بر مبنای ارزش‌ها و بینش‌های اسلامی به تحلیل دستاوردهای علمی غربیان بپردازند و این امر زمینه شکل‌گیری جریانی را فراهم آورد که از آن با عنوان علم دینی یاد می‌شود.

طبیعی بود که پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی (ره)، این جریان تقویت شود و در صدد برآید تا در فرایند امتداد ارزش‌ها و بینش‌های اسلامی در عرصه‌های مختلف حیات بشری، از جمله عرصه علم‌ورزی نقش آفرینی کند و برای حل مسائل و رفع مشکلات جامعه اسلامی چاره‌جویی نماید. در این راستا مراکز آموزشی و پژوهشی متعددی تأسیس شدند و با انجام پژوهش‌ها، نشر کتب و مقالات علمی و برگزاری همایش‌های ملی و بین‌المللی در طول چهار دهه، ادبیاتی را رقم زدند و توسعه بخشیدند که با عناوینی همچون علم دین (به معنای عام) و علوم انسانی اسلامی (به معنای خاص) شناخته می‌شود.

در این بین پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، که با هدف توسعه و ارتقاء علوم انسانی و اجتماعی و آموزش عالی تأسیس شده و می‌کوشد در مسیر خلق دانشگاه تمدن‌ساز قدم بردارد، در کنار فرایند آماده‌سازی و نشر مجموعه کتاب‌های مرتبط با دانشگاه ایرانی و آموزش عالی، درصدد برآمده است تا مجموعه آثاری را نیز در ارتباط با علم دینی گردآوری، تنظیم و منتشر سازد. مجموعه کتاب‌های جدید، حاصل تأملات فلسفی، تاریخی، آسیب‌شناسانه و آینده‌پژوهانه اساتید و پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی در ارتباط با علم دینی و علوم انسانی اسلامی است که پیش از این در قالب، درس‌گفتار، مقاله، یادداشت، مصاحبه یا سخنرانی منتشر شده است. جمع‌آوری و تدوین این آراء و آثار در قالب کتابی منسجم، از یک سو نشان‌دهنده نظام فکری نویسندگان و سیر تحولات فکری آنها در این موضوع است و از سوی دیگر زمینه را برای بازاندیشی انتقادی این آراء و خلق ایده‌های جدید به لحاظ نظری منسجم و به لحاظ عملی کارآمد را در این موضوع فراهم می‌آورد.

امیدواریم این تلاش بتواند به بهبود فرایند تحول و ارتقاء علوم انسانی، در ایران اسلامی منتهی شود و زمینه را برای دست‌یابی به دانشگاهی تمدن‌ساز مهیا نماید.

سید محمد تقی موحد ابطحی

دبیر مجموعه تأملات صاحب نظران ایرانی

در باب علوم انسانی اسلامی

مقدمه

از دوران دیرستان دغدغه مسائل علم و دین و علم و فلسفه را داشته ام، و به مطالعه در این حوزه و حضور در مجامع مرتبط با آن علاقمند بوده‌ام. در هنگام انتخاب رشته دانشگاهی، شهید بهشتی توصیه نمودند که ضرورت دارد قبل از اندیشه‌ورزی در فلسفه و دین، علم را بخوبی بشناسم. به همین جهت توصیه نمودند که ابتدا فیزیک بخوانم و سپس در حوزه‌های دین و فلسفه به فعالیت بپردازم. علی‌رغم امکان قبولی در هر رشته دانشگاهی، ابتدا فیزیک را انتخاب نمودم تا در سال ۱۳۸۳ کارشناسی خود را در فیزیک کاربردی از دانشگاه تهران اخذ کردم. پس از ادامه تحصیل در کارشناسی ارشد و دکترا در فلسفه، همان زمینه فیزیک مجال فراخی را برای اندیشه‌ورزی در حوزه علم و دین برایم فراهم آورد. این‌گونه بود که بیش از سی سال است درگیر مباحث علم و دین هستم.

این سی ساله آثار بسیاری را در این زمینه داشته‌ام که به سفارش پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی، بر آن شدم برخی از مقالات، سخنرانی‌ها و مناظره‌های خود را در ارتباط با بحث رابطه علم و دین و همچنین نگرش‌هایی دینی در علم که از آن به علم دینی تعبیر می‌شود در اختیار علاقه‌مندان این موضوع قرار دهم. این مجموعه بازتابی از نوع دیدگاه من به این مسائل است. امید است این مجموعه زمینه‌ای برای گفت‌وگوها و تعاملات علمی در آینده شود.

من تصور می‌کنم اگر کسی بخواهد در حوزه علم و دین و همچنین علم دینی فعالیت کند، ناگزیر می‌بایست با مباحث تاریخ علم، فلسفه علم، فلسفه دین و موضوعاتی از این دست آشنا باشد تا با توجه به انباشت اندیشه‌ای در این حوزه‌ها دیدگاه‌های بدیعی بتواند ارائه کند. موضوع علم و دین و علم دینی از علایق علمی من از سال‌های دور مخصوصاً از ۱۳۷۲ به بعد بوده است. طی این سی سال سعی کرده‌ام با اندیشه ورزی در این حوزه، مطالبی را به جامعه علمی در قالب مقالات در مجلات پژوهشی یا کنفرانس‌ها، سخنرانی‌ها، مناظره‌ها، کتاب‌ها چه به زبان فارسی و چه به زبان انگلیسی در خارج کشور ارائه کنم. از طرف دیگر از آن زمان در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری درسهای مرتبط مثل فلسفه دین، فلسفه علم و تکنولوژی، علم و دین، اخلاق در علم و تکنولوژی، فلسفه تطبیقی، فلسفه دین مقایسه‌ای، تاریخ علم و عقل و ایمان بارها تدریس نموده‌ام که به باروری این موضوع در میان دانشجویان منجر گردیده است. همچنین پژوهش‌هایی را با این موضوع داشته‌ام.

مجموعه این فعالیتها انباشت قابل‌اعتنایی را در موضوع علم و دین و علم دینی در فرایند این سالها ایجاد کرده است که می‌تواند نگاه خاص فرایندی من را به این موضوعات نشان دهد. نگاهی که چالش ارتقاء را بخوبی در کارنامه خود داشته است و با تعامل با جامعه علمی داخلی و خارجی سعی کرده است بالندگی یابد، بگونه‌ای که می‌توان با مطالعه آن، با بخشی از تاریخ این بحث در کشور نیز آشنا شد.

بخش اول این مجموعه به مناسبات علم و دین اختصاص یافته است. مقاله اول این بخش درباره «رابطه علم و دین: تحلیل تاریخی و تبیین منطقی» است که این مقاله ماحصل طرحی تحقیقاتی با عنوان «علم و دین» است که به سفارش پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در سال ۱۳۹۱ انجام داده‌ام. در این مقاله ابتدا فرایند تحول در رابطه علم و دین را در طول تاریخ بررسی

کرده‌ام. سپس سعی کرده‌ام فارغ از این تحولات تاریخی، رابطه‌هایی که علم و دین می‌تواند داشته باشد واکاوی کنم و انواع نظریاتی را که برای تبیین این رابطه بیان شده است بررسی و ارزیابی کنم تا خواننده بتواند به یک رابطه معقول بین این دو، دست یابد.

گفتار دوم سخنرانی است که در تاریخ ۲۰ اردیبهشت ۱۳۸۰ در مؤسسه توسعه دانش و پژوهش ایران با عنوان «جامعه ایرانی و رویارویی علم و دین» داشتم، این سخنرانی را باید در فضای فکری آن زمان فهم کرد. مطالب آن صرفاً دادن گزارشی از ماجرای رویارویی علم و دین در پنجاه سال قبل از آن است که براساس برداشت خودم ارائه شده است. این تحلیل می‌تواند به صورتهای دیگری هم ارائه شود ولی تحلیل شخصی من در آن زمان در سخنرانی آمده است.

گفتار سوم پیاده شده مناظره‌ای است با دکتر علی پایا که در ارتباط با ساختار علم و دین داشته‌ام، که به همت مرکز مهاجر دانشگاه صنعتی شریف در آن دانشگاه در تیرماه ۱۳۹۵ برگزار شد و در آن ساختار علم در دو منظر به بحث گذاشته شد. دکتر پایا با دفاع از عقل‌گرایی نقاد، علم را مبتنی بر واقعیت‌های مستقل از اندیشمندان قلمداد می‌کرد و من از واقعیت‌های علم موجود که در آن قضاوت اندیشمندان در علمی دانستن یک فرضیه اهمیت دارد دفاع می‌کردم. بر همین اساس ایشان علم دینی را غیرمحصل می‌دانستند و من نشان دادم چون رویکردها در انواع علوم اهمیت دارد و جوامع علمی با منظرهای متفاوتی به علوم می‌نگرند پس می‌توان علمی از منظر اسلامی و یا ایرانی نیز داشت. علاقه‌مندان می‌توانند مشروح این بحث و گفت‌وگو را در فضای مجازی دنبال کنند.^۱

۱. مدرس گفت‌وگوی ساختار علم و دین؛

گفتار بعدی را اولین بار در کنفرانسی در کویت درباره رابطه علم و فرهنگ به زبان انگلیسی ارائه کردم. سپس ترجمه آن را منقح کردم تا آن که در مقاله «تأثیر بستر دینی در پیشرفت علم»، در شماره ۱۷-۱۸ فصلنامه علمی پژوهش‌های فلسفی کلامی منتشر شد. در این مقاله سعی کرده‌ام نشان دهم چگونه ادیان ابراهیمی از طبیعت تقدس‌زدائی کردند لذا غلبه بر آن و درک قوانین آن را در سایه درک رابطه خداوند و طبیعت توانستند بدست بیاورند. عالمی که مقهور خداوند باشد دیگر تقدسی بالذات ندارد و می‌توان به روابط آن که نشان از علم خداوند است دست یافت و قدرت قاهره خداوند بر طبیعت و اجازه او به ما از طریق انبیاء، ما را بر آن داشته است تا با تکنولوژی، آن را به استخدام خود درآوریم. نشان داده‌ام آغاز علمی نگاه کردن به طبیعت از مسیر ادیان ابراهیمی میسر شده است.

یکی از مباحثی که از ابتدای انقلاب اسلامی به شکل جدی مطرح شد بحث تحول در دانشگاه و علوم بود. البته، در آغاز تصور می‌شد این کار می‌تواند از طریق پاکسازی فضای دانشگاه و ویرایش جزئی کتاب‌درسی و اضافه کردن یک‌سری دروس اسلامی به سرفصل‌های درسی انجام گیرد. اما به مرور دشواری‌های این کار (تحول دانشگاه و علوم) آشکار شد و مؤسسات آموزشی و پژوهشی و سیاست‌گذاری متعددی شکل گرفتند تا این ایده را دنبال کنند. از جمله مراکزی که در این راستا شکل گرفته بودند یکی شورای بررسی متون و برنامه‌های درسی علوم انسانی و دیگری شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی است، که من به‌عنوان رئیس پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ریاست شورای بررسی متون را بر عهده داشتم و همچنین عضو شورای تحول بودم. در همین راستا، با مسئولیت من، تحقیق مفصلی در ارتباط با

سرفصل‌های دروس علوم انسانی در دانشگاه‌ها انجام گرفت و نتایج قابل توجهی به دست آمد که در یک نوبت در محضر مقام معظم رهبری به آن اشاره کردم. پس از انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸، حساسیت‌های سیاسی نسبت به بحث تحول علوم انسانی در کشور به اوج رسید و من در یک گفت‌وگوی تلویزیونی در تابستان ۱۳۸۸، به پرسش‌هایی که در این زمینه به وجود آمده بود پاسخ گفتم و به سابقه این بحث و ابعاد مختلف تحول علوم انسانی اشاره کردم. در تاریخ ۴ آذر ۱۳۸۸ نیز، در سخنرانی‌ای در دانشگاه تهران، ابعاد مختلف این موضوع را به تفصیل مطرح کردم، که گفتار پنجم این کتاب به آن اختصاص یافته است. ابتدا در این سخنرانی به سه اشکال اساسی علوم انسانی در جامعه مان اشاره کرده‌ام که ناکارآمدی، به روز نبودن و متناسب با فرهنگ ایرانی - اسلامی نبودن بود که فضای علوم انسانی کشور از آن رنج می‌برد. در ادامه این سخنرانی به تفصیل پرسشهای دانشجویان و ابهام‌ها و اشکالات آنها به لزوم تحول در علوم انسانی پاسخ داده‌ام. دانشجویان با طیب خاطر انواع اشکالات را مطرح کردند و موجب شد بحث جالبی در این باره به تفصیل شکل بگیرد.

گفتار ششم متن مصاحبه‌ای است که با ویژه نامه «همشهری» در نوروز ۱۳۸۹ درباره بومی‌سازی علوم انسانی داشته‌ام. در این مصاحبه نشان داده‌ام که بومی شدن علوم انسانی مسئله‌ای جدید نیست بلکه علوم انسانی پیش از این در غرب نیز بومی شده است.

از پرسش‌های مقدماتی در ارتباط با بحث علم دینی این‌ها هستند: چه عنوانی برای این بحث مناسب‌تر است؟ بومی‌سازی علم؟ اسلامی‌سازی علم؟ تولید علم بومی یا اسلامی؟ و از این قبیل، و وقتی در ارتباط با هر یک از این عناوین بحث می‌کنیم، مرادمان آیا تنها علوم انسانی و اجتماعی است، یا تمامی علوم، اعم از علوم عقلی تجریدی (مانند فلسفه)، علوم عقلی نیمه تجریدی (مانند ریاضی)، علوم تجربی طبیعی (مانند فیزیک) و غیره را در برمی‌گیرد؟ من در جاهای

مختلف توضیح داده‌ام که به رویکرد اسلامی در حوزه علوم باور دارم و بر این عقیده هستم که رویکرد دینی در حوزه علوم انسانی بیشتر از ریاضیات و فیزیک می‌تواند تأثیرگذار باشد.

گفتار هفتم با عنوان «علم دینی از نگاهی دیگر» متن مصاحبه‌ای است که با خبرگزاری تسنیم در تاریخ ۳۰ آذر ۱۳۹۳ داشته‌ام. از ابتدای انقلاب مباحث زیادی درباره علم دینی شده است و به صورت‌های مختلفی از آن دفاع شده است. اما بسیاری اندیشمندان برای تبیین آن مدل‌های مختلفی را به‌عنوان علم دینی نشان داده‌اند و سعی کرده‌اند نشان دهند که اگر بخواهیم علم را و مخصوصاً علوم انسانی را اسلامی کنیم چه مسیری را باید پیماییم. اما متأسفانه انواع مدل‌های حرف‌های کلی بوده‌اند که نتوانسته‌اند مصداقی از آن مدل را بخوبی به منصفه ظهور درآورند. همین امر باعث شد که بسیاری، از ناتوانی عملی این دیدگاه‌ها به ناممکن بودن علم دینی حکم کنند و بهترین دلیلشان هم عدم تحقق انواع مدل‌ها بوده است. من بر آن هستم که مسیری را نشان دهم که از اول نحوه تحقق عملی آن را در خود داشته باشد. لذا مدلی غیر از روش‌های پیشین را برگزفتم و مدلی ارائه کردم که نه تنها منطق دفاع از علم دینی را در خود داشته باشد بلکه راه عملی بدست دادن نگرش اسلامی در انواع شاخه‌های علوم انسانی را در خود داشته باشد. این دیدگاه خود را در این مصاحبه باز کرده‌ام.

لازم بود دیدگاه خودم را در مورد نحوه ارائه علوم انسانی با نگرش اسلامی تنظیم کنم و در یک متن مکتوب بطور اختصار آن را توضیح دهم در مقاله‌ای که با عنوان «رویکردی اسلامی به علوم انسانی» تنظیم کردم این دیدگاه مختارم را به اختصار شرح دادم. این متن سپس در کتاب «سنججه‌هایی در دین پژوهی معاصر» آمد که در سال ۱۳۹۲ در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی منتشر شده است. این متن را در گفتار هشتم می‌توانید ملاحظه کنید.